

Сигидин М.С. /м.Київ/

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ УСТРОЇ ПОДІЛЬСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Історично склалося так, що територія Поділля, займаючи специфічне географічне положення, протягом кількох століть

відіграла в історії України роль військового плацдарму. Війни, які методично прокочувались просторами Поділля, наклали відповідний відбиток і на процес формування адміністративного устрою цих земель.

Важливим при розгляді даного питання є те, що територія Поділля ніколи не являла собою єдиного цілісного організму в адміністративно-територіальному відношенні. Західне Поділля, загарбане польськими феодалами, отримало статус воєводства в 1434 р. На території Східного Поділля було утворене Брацлавське воєводство, яке до 1569 р. перебувало у складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії перейшло під владу Речі Посполитої. Галицьке Поділля було відірване від руських земель ще раніше, в ХІУ ст. Таким чином, на початок Визвольної війни українського народу вся територія Поділля перебувала в складі феодальної Польської держави і мала чіткий адміністративно-територіальний поділ на воєводства та повіти. Визвольна війна не тільки зруйнувала на значній частині подільських земель польсько-шляхетський адміністративно-державний устрій, але й заклала основу для функціонування на визволених українських землях нових полково-сотенних адміністративних структур.

Питаннями адміністративно-територіального устрою Гетьманщини займалися в різний час М.Максимович, Н.Василенко, І.Крип'якевич, Ф.Шевченко. Спеціальні дослідження в цій галузі стосовно подільських земель ХІУ-ХУШ ст. присвятили М.Крикун, Г.Боряк, Я.Дашкевич. Зрозуміло, що розглядати процес формування цього адміністративного устрою подільських земель під час Визвольної війни необхідно в безпосередньому зв'язку із процесом формування української козацької державності.

Джерельною базою для дослідження в цьому напрямі є реєстр Війська Запорозького 1649 р., відомі нам списки козацьких полків, переписні книги 1654 р. про приведення до присяги населення України, матеріали українських установ періоду Визвольної війни, згадки про козацьке самоврядування в документах тієї епохи.

Перші згадки про запровадження Б.Хмельницьким на визволених українських територіях органів козацького управління датуються кінцем 1648 р. На визволених землях була ліквідована влада польсько-шляхетської адміністрації. На часі стояла потреба створення нових органів козацького самоврядування. Населення визволених територій, особливо в містах, включилося в процес їх формування. Так, міщани Тереховлі та Янова це в жовтні 1648 р. ухвалили перейти на бік козаків, поділившись за "козацьким звичаєм" на сотні та обравши собі сотників і старшого над ними.

Процес покозачення населення, який передбачав відповідно і нову для цих земель козацьку структуру органів влади, набував на Поділлі широкого розмаху. Відомо, що вже на початковому етапі війни у визволенні міста Б.Хмельницький призначав полковників, сотників і отаманів, які виконували, крім військових і адміністративні функції. Тільки в 1648 р. на Поділлі діяло дев'ять козацьких полків, які склалися в основному з місцевого населення. В наступному році нараховуємо шість таких полків. Організовуючим ядром в них були, як правило, запорозькі козаки, на що неодноразово вказували сучасники: "Всі згуртовуються навколо них, запорозьких козаків, відходячи від своїх панів"

Звичайно, це не були регулярні козацькі полки із стрункою військовою організацією, та й діяли вони протягом короткочасного періоду. Але безсумнівним є те, що сам факт їх організації та діяльності свідчив про прагнення населення краю до створення козацької структури самоврядування. Самовидець у своєму літописі свідчить, що вже навесні 1649 р. на Поділлі існували чотири регулярні козацькі полки – Уманський, Кальницький, Могилівський та Животівський "бо там козацтво звалюся, аж поза Дністром коло Галича" /Літопис Самовидця. К., 1971. – С.57/.

Про те, що територія Поділля входила в плани державного будівництва Б.Хмельницького свідчать його слова, сказані польським комісарам у лютому 1649 р. : "За кордон на війну не піду, на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині ..." /Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. К., 1898. –Т.І.– С.321/.

Однак, про нову адміністративну систему на визволених українських землях ми можемо говорити тільки після підписання Зборівського миру і укладення 40-тисячного козацького реєстру 1649 р. Зборівський договір передбачав чітке розмежування між козацькою територією і землями Речі Посполитої. На території Поділля демаркаційна лінія проходила через Погребище - Прилуку - Вінницю - Брацлав - Ямпіль і далі по Дністру з Молдавським господарством.

Як бачимо, подільські землі виявилися розірваними між воюючими сторонами. Територія Подільського воєводства і надалі залишалася в складі Речі Посполитої /за винятком Шаргородського округу/ і продовжувала перебувати під владою польсько-шляхетської адміністрації. А майже все Брацлавське воєводство підпадало під гетьманську юрисдикцію. Згідно реєстру 1649р. на території Брацлавського воєводства було утворено три козацькі полки - Брацлавський, Кальницький та Уманський. Кальницький полк практично займав територію Вінницького повіту, а два інші розташовувалися на території Брацлавського повіту. Кожний полк мав чіткий поділ на сотні. У Брацлавському нараховуємо відповідно 22 сотні, у Кальницькому -19, в Уманському-14 /ЦДАДА.-Ф.196, оп.1, спр.1691, арк.168-208 зв./. Всі три полки були розташовані на пограниччі і тому їх території першими зазнавали ворожих нападів. Під час одного з таких підступних ударів героїчно загинув у містечку Красному брацлавський полковник Д.Нечай.

Дані реєстру дозволяють нам встановити крайні пограничні сотні подільських полків. У Брацлавському це сотенні містечка Вербка, Вільшанка, Чачальник - на півдні, Ямпіль, Чернівці, Шаргород /Подільське воєводство/, Станиславчик, Браїлів - на заході; у Кальницькому - Вінниця, Прилука, Погребище; в Уманському - Романівка, Бершадь, Соболівка, Івангород, Умань, Бабани. В межах цієї території влада повністю переходила до рук козацької адміністрації, козаки та їх сім'ї одержали право вільно жити на цих землях. Характерно, що сеймик шляхти Брацлавського воєводства, який, як правило, відбувався у Вінниці, на цей раз зібрався в жовтні 1649 р. у Володимирі на Волині, оскільки шляхта боялася повертатися на Поділля.

На початку 1650 р. козацькі полки виступають вже як військово-адміністративно-територіальні одиниці. Полк і сотня означали тепер вже не тільки військовий підрозділ, але й певну територію, населення якої комплектувало його. Так, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки разом давали війську Б.Хмельницького понад сім тисяч козаків. Новий адміністративний поділ був значно зручніший і практичніший від попереднього, оскільки складався із невеликих за розмірами територій, що полегшувало справу управління ними. Крім того, таке поєднання військових та адміністративних функцій було оптимальним в умовах ведення постійних бойових дій.

Зазначимо, що полково-сотенний устрій подільських полків, започаткований в 1649 р., зберігся із невеликими змінами і в наступні роки. Білоцерківський договір 1651 р. обмежив козацьку територію Київщиною і відповідно козацький реєстр. Брацлавщина знову формально переходила під владу польської шляхти. Місцем розмежування козацьких та польських військ визначалося містечко Животів. Однак, блискуча перемога українського війська під Батогом в травні 1652 р. фактично перекреслила всі спроби польської шляхти відновити свою адміністрацію на Брацлавщині.

В 1651 р. від Кальницького полку відійшли кілька сотенних містечок на півночі на користь Паволоцького полку, створеного в цей час із прикордонних сотень Білоцерківського та Кальницького полків. Це, зокрема, Борщагівка, Погребище, Тетіїв. Приблизно в цей же час Кальницький полк одержав ще одну назву - Вінницький, яка вживалася поряд із старою назвою.

Відомий нам також ще з початку 1649 р. Подільський полк, титул подільського полковника мав на той час Іван Федоренко, резиденція якого знаходилась в Барі. Відомо, що ця територія згідно Зборівського договору залишилася під владою Речі Посполитої. Тому Подільський полк відновив свою діяльність лише в 1657 р. В цей час зустрічаємо в Межибожі "подільського полковника, стражника пограничного, губернатора замку межибіжського" Федора Михайловича.

Важливим джерелом, яке дозволяє нам здійснити порівняльний аналіз меж територій козацьких полків 1649 та 1654 р., є переписні книги про приведення до присяги російському царю жителів українських міст і сіл в 1654 р. До нас дійшли вони не в повному вигляді. Тому дані цих книг вимагають критичного підходу при роботі над ними. Російські чиновники, які приводили до присяги мешканців Брацлавського полку, фіксували на його території 20 міст, 35 містечок, одну слобідку і 10 сіл. Причому, таких міст як Могилів, Ямпіль, Мурахва, Браїлів, які входили раніше до складу полку, в цих списках вже не зустрічаємо. Натомість бачимо ряд нових населених пунктів, які свідчать про міграційні процеси на козацькій території в роки війни.

У Вінницькому полку нараховуємо 10 міст, 8 містечок і 36 сіл. Багато значиться "пустих міст", які постраждали в роки війни. Це - Придуки, Липовець, Чюзів, Чернявка, Чагуй, Бабин Урать. В Уманському полку відповідно названо 14 міст і 17 містечок, жителі яких були приведені до присяги.

Як бачимо, значних змін щодо територіального устрою подільських полків стосовно 1649 і 1654 років не відбулося. Незважаючи на всі труднощі, які терпіли жителі подільського краю в результаті постійної жорстокої боротьби з польсько-шляхетськими військами, козацька влада міцно вкорінилася на цих землях. Всі ті полки, які існували в 1649 р. зафіксовані 1654 р. на час Переяславської ради.

Таким чином, подільські полки, територія яких була окреслена Зборівською угодою 1649 р. в складі держави Б.Хмельницького перейшли під владу московського царя. Проте Річ Посполита не визнавала цих кордонів; як і взагалі не визнавала самого факту входження України до Російської держави аж до 1667 року, коли було підписане Андрусівське перемир'я між Польщею і Росією. Договір цей, підписаний без участі та відома представників України, знову повертав подільські землі під владу Речі Посполитої.